

К.ТЫНЫСТАНОВ – КЫРГЫЗ ФОЛЬКЛОРИСТИКАСЫН НЕГИЗДӨӨЧҮЛӨРДҮН БИРИ

Макалада К.Тыныстановдун кыргыз элдик оозеки чыгармачыларын, «Манас» эпосун эл арасынан жыйноо, басып чыгаруу, которуу иштерин уюштуруу, жүргүзүү жана жетектөөдөгү ишмердиги талдоого алынат.

К.Тыныстанов Кыргызстанда маданий курулуш иштеринин бир нече тармактарынын негиздөөчүсү катары жигердүү иштерди аткарып, маданияттын өсүп-өнүгүүсүндө түздөн-түз таасир берген лидери болгону азыр жалпы журтка белгилүү. 1924-37-жылдары Кыргызстандын илимий, билим жана маданият иштеринде аткарган кызматтарына ылайык жетекчи, уюштуруучу жана көпчүлүк учурда түздөн-түз таланттуу чыгармачыл адис катарында эмгек эткен. К.Тыныстановдун Кыргызстандагы маданий курулуш сферасындагы ишмердигинин, аткарган иштеринин масштабы аны залкар илимпоз тилчи-түрколог, акын, прозаик жана драматург, фольклорист жана манаस्ताануучу, журналист, котормочу, кыргыз адабий тилин негиздөөчүлөрдүн бири, кыргыз илиминин башында тургандардын көрүнүктүүсү, агартуучу, коомдук жана мамлекеттик ишмер катары мүнөздөөгө толук негиз берет. Мындай иштерди кандай жагдайда, кантип турмушка ашырганын билүү жана ал иштерине адилет баа берүү кийинки муундардын милдети экени шексиз.

Бул макалада К.Тыныстановдун кыргыз фольклористикасын түптөөдөгү эмгеги тууралуу азын-оолак кеп болмокчу. Анткени фольклор, рухий дөөлөттөр элдин укум-тукумга өткөн баа жеткис казына-мурасы экенин бул улуу инсан көпчүлүк замандаштарына караганда жеткилең түшүнгөн экен.

К.Тыныстанов бала кезинен эле окуу-билим издеп, ыр кайсы жерде, ар кимдин үйүндө малайлыкта жан багып жүрүп такшалгандыктан, адамдык табиятына терең акыл жана чыгармачыл талант мүнөздүү болгондуктан, ал ар бир жагдайды, убакытты рационалдуу пайдаланууга аракеттенген. Ал студент кезинде эле, 1923-жылдын жайында фольклор жыйноо үчүн Ысык-Көлдүн тескей өрөөнүндөгү командировкасында өзү жыйнаган материалдарды Илимий комиссияга өткөзүп тим болбостон, ал материалдарды өзүнүн кийинки иштерине: окуу китептерде, кыргыз тилинин алгачкы окуулуктарында кенен колдонгон. Анткени ал мезгилде жумушчу материал катары колдонууга жарактуу адабий материалдар жокко эсе эле, ошондуктан андай материалдарды эл өзү жыйнап, өзү түзгөн китептерде пайдаланган. Алсак, өзүнүн 1924-жылкы биринчи окуу китебинде жана андан кийинки алгачкы окуулуктарында, акырында 1927-жылы жарык көргөн «Биздин тил» аталып, өзү «Кыргыз тилиндеги тыбыштарды жана сөз бүтүштөрүн тааныткыч» деп атаган окуулугунда да жумушчу материалдар катары аларды кенен колдонгон.

Илимий комиссия менен Академиялык борбор 1924-1925-жылдагы биринчи иш планында элдин революциялык кыймылга болгон көз карашын үйрөнүү максатында өчүп бүтө элек баскынчылык кыймылдан жаралган ырларды жазып калууну баштаган. 1925-жылдын башында эле Илимий комиссия өз ишин толук кандуу баштагандан тартып, элдик эпостор боюнча кыйла материал жыйналган жана системага салынып, алардын негизинде эки жыйнак басууга даярдалган экен. Кийинки окуу жылында фольклор боюнча дагы бир топ бай материал топтолуп, алар дагы системага салынып, калгандарынын үстүнөн иштөө улантылат. Бирок материалдар, негизинен, Кыргызстандын мурдагы Сырдарыя, Жети-Суу (азыркы Талас, Нарын жана Ысык-Көл областтары) аймагынан гана жыйналып, Ош, Жалал-Абад жана Памир бөлүгүнө комиссиянын чамасы жетпеген шекилдүү.

1926-1927-жылдын комиссиянын планында музыкалык фольклорду дагы эл арасынан жыйноо иши пландалган. Революцияга чейин кыргыз жергесинде эл арасында той-аштар, көңүл ачуучу иш-чаралар өткөрүлө турган стационардык жайлар болбогону маалым. Турмушунун көчмөн шартында кыргыз элинин көптөгөн кылымдар бою табигый өсүп жетилген музыкалык жана акындык өнөрү ооздон оозго, муундан муунга өтүп,

такшалып жана байып, жогорку деңгээлге жеткен. Ошондуктан музыкалык жана акындык фольклорду нотага түшүрүп же кагазга жазып калуу ишин Илимий комиссия өтө жогору баалаган.

Кыргыздардын арасында жазуу-чийүү өнөрү болбогондой эле, музыкалык текстти кагазга түшүрүү өнөрү – нота – дагы болгон эмес. Көптөгөн кылымдар бою кыргыз өнөрпоздору жараткан ырларын, обондорун, күүлөрүн ж.б. жазып берүүчү адамды Эл агартуу комиссариаты Союздун сырткы аймагында издөөгө туура келет. Ошол учурдагы Академиялык борбордун төрагасы Т.Жолдошев Ташкентте иштеген профессор Успенскийге нотага түшүрүү боюнча иштешүүгө макулдугун сурап кат жөнөтөт жана андан ошол мезгилде кандайдыр бир иш менен алек болуп жаткандыгы, эгерде Академиялык борбор оюндагыдай адис таба албаса, аткарып жаткан иши аяктагандан кийин гана келишим жөнүндө сөз жүргүзө алары тууралуу жооп алат. Ошону менен катар Успенский Академиялык борбордун көздөгөн максаты музыкант А.В.Затаевичтин колунан келерин билдирет. Музыкант–фольклорист А.В.Затаевич Эл агартуу комиссариатынын чакыруусу менен 1928-жылы сентябрда Фрунзеге келип, Токтогул, Муратаалы, Карамолдо ж.б. залкар акындар жана өнөрпоздор менен жолугушуп, сандаган ыр-күүлөрдү угуп, алардын үлгүлөрүн жазып, кыргыз элинин музыкалык маданиятын түптөөгө чоң кызмат өтөгөн. Анын нотага түшүргөн обондорунун жана күүлөрүнүн жыйнагы 1934-жылы «Кыргыздардын 250 обондорунун жана күүлөрүнүн жыйнагы» деген ат менен жарык көргөн [2:156].

Ал эми профессор З.Бектенов болсо, Касым Тыныстанов А.В.Затаевичти Казакстанда элдин музыкалык фольклорун нотага алып жүргөнүндө таап, чакырып келгенин билдирет [1]. Демек, А.В.Затаевичтин Кыргызстанга келишинде, анын натыйжасында, кыргыздын элдик музыканттарынын бир далай чыгармаларынын нотага түшүрүлүп, сакталып калышында К.Тыныстановдун эмгеги опол тоодой деп айтууга болот.

Касым өзүнүн кыйла күчү менен убактысын «Манасты» изилдөө жана аны түбөлүккө сактап калууга да сарптап, ал боюнча 1925-жылы жана 1935-жылы эки жолу тең басып жарыкка чыгаруунун демилгечиси катары маселелерди көтөрүп чыккан.

1922-жылы Туркестан АССРнын Эл агартуу комиссариатынын астында Кыргызстандын өкүлү катары иштеп турган Э.Арабаевдин аракети жана комиссариаттын жолдомосу менен үчүн Нарын уездине фольклордук экспедиция жөнөйт. Экспедициянын максаты – жөө жомок жана легендалар, макал-лакаптар, тамсил жана жаңылмачтар, чоң жана кичине эпостордун фольклордук үлгүлөрүн жыйнап жазуу эле. Ал экспедицияга Ы.Абдырахманов, К.Мифтаков, С.Сооронбаевдер тартылган. Ы.Абдырахманов С.Орозбаковдун айтуусунда «Манас» эпосун жаза баштап, аны 1926-жылы дагы улантып, жыйынтыгында алар көлөмү 180 миң ыр сабынан турган материалды өткөрүшөт.

К.Мифтаков (улуту башкыр болгон) биринчи убакта «Манасты» жазууну баштайт. Бирок 1925-жылдын жазында Касым Тыныстанов «Манастын» тексти кыргыздын нукура тилинен бурулуп, башкырчаланып калгандыгын билдирип, Илимий комиссияны ынандыргандан кийин К.Мифтаков эпостон башка фольклордук материалдарды жыйноону уланта берет. Ал 1923-жылы эле 1300 беттен турган фольклордук кол жазманы Туркестан АССРынын Эл агартуу комиссариатына тапшырган.

Архивдик материалдарга караганда, 1924-1925-жылдары бир кыйла фольклордук материалдар жыйналып, алардын кээ бирлери жарык көрүп калган. Анда «Манастын» бараандуу бөлүгү басууга даяр экендиги айтылат.

Илимий комиссиянын 1925-1926-окуу жылына түзүлгөн иш планына ылайык Пишпек шаарында «Адабияттык бюро» уюштурулган. Бюронун максаты – Кыргыз Автономиялуу областында илимий жана педагогикалык кызматкерлерди даярдоо, алардын илимий-методикалык, адабияттык жана көркөм өнөрү боюнча иштерин башкаруу. Өзгөчө, 1926-жылдан тартып Илимий комиссия пландуу иштерин ырааттуу карап жана анализдеп, тийиштүү иш-чараларды жүргүзө баштайт. Маселен, «Кыргыз элинин 1916-жылдагы көтөрүлүшү жөнүндө» материалдарды үйрөнүү боюнча атайын комиссия түзүлүп, анын курамында Лозовой, Тыныстанов, Татыбеков ж.б. кирип, аларга тийиштүү иш жүргүзүү тапшырылат. Бул жерде жалпы элдин оозеки чыгармачылыгына, тарыхына байланыштуу түрдүү маселелер «Манас» менен аралашып, алардын баары эле

фольклорго киргендигин, Илимий комиссия өзүнүн коллегиясынын отурумунда карагандыгын көрсөтө кетүү абзел.

Академиялык борбор Ташкенттен Пишпекке көчө электе, анын жетекчилери Э.Арабаев менен К.Тыныстанов чогуу иштеп жаткан мезгилде Касымдын төрагалыгы менен 1925-жылдын март айында А.Сыдыковдун катышуусу менен өткөн кошмо отурумунда ошол отурумдун катышуучуларынын өз ара ишке мамилеси жөнүндө сөз болот. Анда манасчы С.Орозбаковдун айтуусунда «Манас» эпосунун төрт чоң дептерге, 1500 бетке жазылган кол жазмасы боюнча материалдарды угушат. Ал отурумда эпосту С.Орозбаковдун айтуусунда жазып келген Ы.Абдырахманов дагы болуп, алар бир нече күн «Манасты» угушкан.

1925-жылдын 23-августунда РКП(б) агитация жана пропаганда бөлүмүнүн Коллегиясынын кезектеги отурумунда «Манас» боюнча К.Тыныстановдун «Академиялык борбордун окумуштуу кеңешинин иши жөнүндө» докладын угушат. Ал коллегияда кыргыз тилинде адабияттын жоктугун эске алып, жакын арада «Манас» эпосун жарыкка чыгаруу зарылдыгы айтылат. Ушул отурумдун өткөнүнө удаа 1925-жылдын 12-сентябрында Областтык Эл агартуу бөлүмүнүн Коллегиясы жыйналып, анда К.Тыныстановдун төрагалыгында «Ырчы Орозбаков жана анын кызматташы Ы.Абдырахманов менен түзүлгөн №1 жана №2 келишимдердин мөөнөтүн артка жылдыруу жөнүндө» докладын угушуп, ал келишимдерди аткаруу убагын бир айга, б.а., 1-октябрга чейин артка жылдыруу жөнүндө чечим чыгарышат. Андан ары чечимде, эгерде келишимдер бул жолу дагы көрсөтүлгөн мөөнөттө аткарылбаса, анда гражданин С.Орозбаков сот жоопкерчилигине тартылары айтылат. Коллегиянын мүчөлөрүнүн мындай татаал мамилесинин негизги себеби – С.Орозбаков келишимде көргөзүлгөн мөөнөтүнөн артта калганы. Мындай жагдай манасчынын ден соолугунун начар абалына байланыштуу болгон.

1925-жылдын 25-сентябрындагы отурумунда «Манас» поэмасын басып чыгарууну өкмөттүн басма иштери боюнча жалпы планга киргизилип, аны жарыкка чыгаруу убактысын жана кезегин аныктоо жөнүндө чечим кабыл алынат.

«Манас» эпосун басуу боюнча кезектеги маселе 1926-жылдын 30-январында Областтык эл агартуу бөлүмүнүн коллегиясында каралат. Анда «Элдик акын Орозбаковдун «Манас» поэмасын басуу жөнүндө» доклад угулуп, анда төмөндөгүчө: аны басып чыгарууга чейин «аны карап чыгуу үчүн Тыныстановдун төрагалыгында алты кишиден турган комиссия уюштурулуп, ал комиссияны чакыруу, башкаруу жана ага тагылган милдеттерди жүзөгө ашыруу төрагага тапшырылсын» деген токтом кабыл алынат.

1932-жылдын мартында Партиянын Кыргыз Обкомунун «Кыргыз адабияты жөнүндөгү» токтомунан кийин агартуучулардын алдыңкы тобунун бир кыйласын идеялык тазалоого алышат. Тазалоо, биринчи кезекте, Касым башында турган таланттуу топ түзгөн «Академиялык кечелерден» башталып, андан ары фольклордук материалдарга, «Касым ырларынын жыйнагына», окуулуктарындагы окуу материалдарына, макал-лакаптарына ж.б. байланыштуу жалаа маалыматтар менен аны «контрреволюциячыл», «буржуазиялык-улутчул» жана «революциянын душманы» аташат.

Кыргыздын алдыңкы интеллигенциясы башына келе жаткан, оорулуу кара тумандан корксо дагы, партиянын жогорку жетекчилери элдин «Манаска» болгон сүйүүсүн эсепке албай кое албай, анын талабына ылайык БКП(б)нын Кыргыз обкому 1935-жылдын 10-январында өткөн бюросунда «Манасты» басуу жөнүндө маселе карайт. Анда 1935-жылы «Манастын» бир бөлүмүн эки тилде басуу идеясы менен принцибинде макул болушуп, кезектеги бюродо анын редколлегиясынын курамын бекитүүгө макулдашат.

Партиянын обкомунун 1935-жылдын 29-мартында өткөн бюросунда «Манастын» редколлегиясынын курамы жөнүндө» маселе каралып, анда 17 кишиден турган редколлегиянын курамы түзүлөт. Анын башкы редакторлугуна ошол мезгилде Эл агартуу Комиссариатынын комиссары Т.Жолдошев дайындалат. Ал эми буга чейин «Манас» боюнча материалдарды жаздыруу, системалаштыруу, изилдөө жана басмга даярдоо иштеринин башында туруп, өзү да анын кээ бир маселелери боюнча иштеп келген К.Тыныстанов 1925-жылдан бери иштеп келе жаткан ишинен – эпосту чыгарууга

байланышкан иштен – чететтилип калат. Анын себеби – ошол мезгилде бүткүл Союз боюнча өтүп жаткан коммунисттик партиянын «анын душман элементтеринен тазалоо» компаниясы. 1935-жылдын февралында К.Тыныстанов партиянын баштапкы уюмунда «тазаланып» партиядан чыгарылат. 1935-жылы 31-мартта партиянын Фрунзе шаардык Комитетинин Тазалоо Комиссиянын отурумунда Касымдын апелляция арызын карашып, аны партиядан чыгаруу жөнүндөгү баштапкы уюмдун чечимин колдоп, Касымды партиядан чыгарууга макул болушат. Мында таң калыштуу нерсе, баштапкы уюмда тагылган жалаа-күнөөсүнүн үстүнө эч кандай негизсиз эле дагы күнөөлөр кошулган.

Тоталитардык заман мезгилинде «Манас» эпосу же фольклор менен иштеген кыргыздын алдыңкы интеллигенттери гана эмес, эпостун өзү дагы Совет мезгилинде эки жолу – 30-жж. массалык тазалоо жана 40-50-жж. экинчи жолку «идеологиялык күрөштө» эки жолу «тазаланып», ал «официалдуу идеологияга кызмат өтөбөй, феодалдык улутчул көз карашта туруп алды» деген шылтоо менен жергиликтүү чала сабаттуу, кара өзгөй, амбициясы башынан ашкан жаштары идеологиялык агымдын таасири менен «Манастын» идеологияга ылайык кызмат өтөөсүн талап кылып чыгышкан.

БКП(б) Кыргызстан Обкомунун 1935-жылдын 10-январындагы чечимине ылайык «Манасты» орусчага которуу үчүн ошол жылдын жай айында борбордон үч акын жана жазуучулар Фрунзеге келишет. Бирок он жылдан ашуун мезгил эпос менен иштеп, «Манасты» орусчага которуу тажрыйбасын алып калган Касым өндүү эки тилдүү акын жана котормочу Кыргызстандан ошол кезде табуу кыйын эле. Ошондуктан борбордон келген жазуучу жана котормочулардын партиянын обкомунун жетекчилеринен көшөрүп суроонун натыйжасында гана Касымды анонимдүү котормочу катары пайдаланууга алышкан экен. Анткени жыл башында аны партиядан айдап чыгып, фольклор чыгармалар менен, алардын арасында «Манас» менен да иштөөдөн четтеткени белгиленип кетти [3].

Ал эми Касымдын 1937-жылдын 1-августунан кийинки «Манас» боюнча иши гана эмес, анын тагдыры кандай бүткөндүгү белгилүү. Тилекке каршы, эң алгачкылардан болуп кыргыз фольклорун жыйноо, басып чыгаруу менен эмгектенген К.Тыныстанов жана ал сыяктуу алдыңкы инсандар «эл душманы» катарында айыпталып, репрессиянын кандуу чеңгелинен кутула албады.

Адабияттар:

1. Бектенов З. Касым Тыныстанов. Китепте: Бектенов З. Замандаштарым жөнүндө эскерүү. – Бишкек, 1996.
2. Джаныбеков Ч. Касым Тыныстанов: жизнь и творчество. – Бишкек, 2003.
3. Жаныбеков Ч. Касым Тыныстанов уулу. – Бишкек: Бийиктик, 2006.
4. Карасаев Х. Мен билген Касым. //Кыргызстан маданияты. -1991. -17-январь.
5. Касым Тыныстанов и отечественная культурная история XX в. Материалы юбилейной конференции. – Бишкек, 2001.
6. Улут маданиятынын башатында. //Кыргыз туусу. -1991. - 18-август.
7. Эркебаев А. Жаңы маданиятыбыздын көч башы. Китепте: Касым Тыныстанов уулу Адабий чыгармалар. – Бишкек: Адабият, 1991.